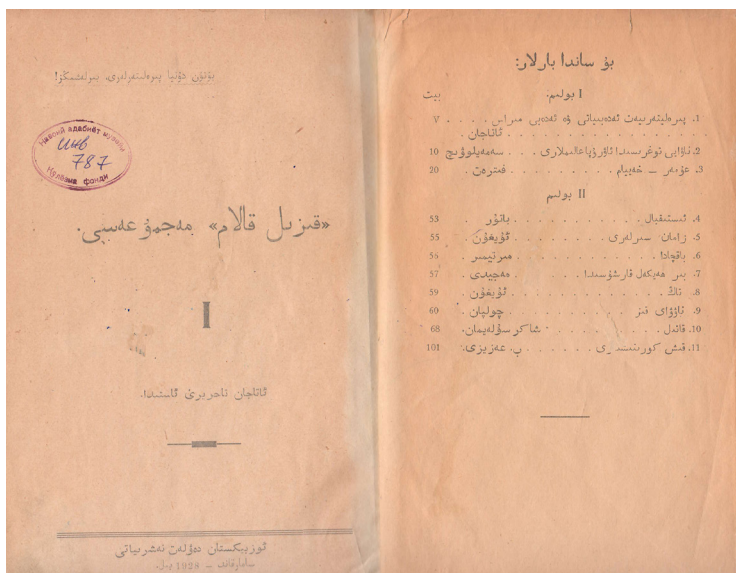

ALEKSANDR SAMOYLOVICH

NAVOIY TO'G' RISIDA OVRUPO OLIMLARI¹

Turk xalqlarini, ayniqsa, ularning tillarini o'rganishka ko'b ishlar qilg'on Ovrupo olimlari ularning nafis adabiyotiga oz ahammiyat berdilar. Boshida Mir Alisher Navoiy turg'on chig'atoy adabiyoti turkiyyotning katta bir bo'limi bo'lg'oni holda Ovrupo mustashriqlari tomonidan oz o'rganilgandir.

Hozirg'i kunlarda turkiyyotchilik taraqqiyotning yangi bir davriga o'tmakda, ki buning maxsus belgisi – Ovrupo turkiyyotchilari bilan bir qatorda turk xalqlari namoyondalarining biri orqasidan biri ilmiy ishlarga aralashishidir. Bu namoyondalarning biri bo'lg'on Istanbul profესuri Muhammad Fuod Ko'prulizoda turk adabiyotini tekshirish, o'rganish ishida katta o'rin tutishg'a muvaffaq bo'ldi. Umid qilamiz, kim milliy olimlar, boshlab o'zbek olimlari o'z zamonasida buyuk e'tiborli, boshqa turk adabiyotlari (masalan, usmonli, ozarbayjon adabiyotlari)ning taraqqiysig'a ko'b ta'sir etkan va butun turk – musulmon dunyosida dong'i taqdir etilgan chig'atoy adabiyotining dohiysi Navoiyning asarlarini asosiy sur'atda tekshirishni ilgari surarlar. Biz bu maqolada Navoiydan qolg'on adabiy merosni tekshiruvchi hozirdag'i va kelgusidagi milliy olimlar uchun g'arbiy va sharqiy Ovrupoda ismi abadiy saqlang'on Navoiyni o'rganishda qiling'on ishlar to'g'risida qisqacha ma'lumot beramiz (1-surat).

* * *

Boshlab Ovrupo olimlari, Navoiyni uning asarlaridan emas, balki uni ehtirom etgan osiyo-lilarning Navoiy to'g'risidag'i taqrirlari, Davlatshoh va Som Mirzolarining yozg'on tarjimai hol-lari orqali tanig'anlar². Navoiyning ismi, Ovruponing "Sharqni o'rganish" ilmiy sahifasiga XVII

¹ 1926-yili Samarqandda tashkil etilgan "Qizil qalam" jamiyati "Chig'atoy gurungi"ning yangi bosqichi sifatida faoliyat yuritishi, xususan, mumtoz adabiy manbalarni tadqiq etishi ko'zlangan edi. Shu maqsadda "Qizil qalam" majmuasi 1-soni Samarqandda "O'zbekiston davlat nashriyoti"da 1928-yil Otajon (Hoshimov) tahriri ostida arab imlosida 3000 nusxada bosmadan chiqqan. Majmua ikki bo'limdan iborat bo'lib, 1-qismdan Otajon Hoshim, Samoylovich, Fitrat qalamga mansub adabiyotshunoslikka doir tadqiqiy maqolalar o'rin olgan. Quyida sharqshunos olim, akademik, qatag'on qurboni A.N.Samoylovichning ushbu majmuaga kiritilgan Alisher Navoiy haqidagi maqolasi dastlabki nashr belgilari to'la saqlangan holda ilk bor joriy yozuvda taqdim etilmoqda (izohlar muallifi – Sh.Nazarova).

² Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" va Som Mirzoning "Tuhfai Somiy" tazkiralari nazarda tutilgan. "Qizil qalam" tomonidan maqolani nashrga tayyorlashda ruscha, inglizcha so'zlarda ayrim xatoliklarga yo'l qo'yilgan.

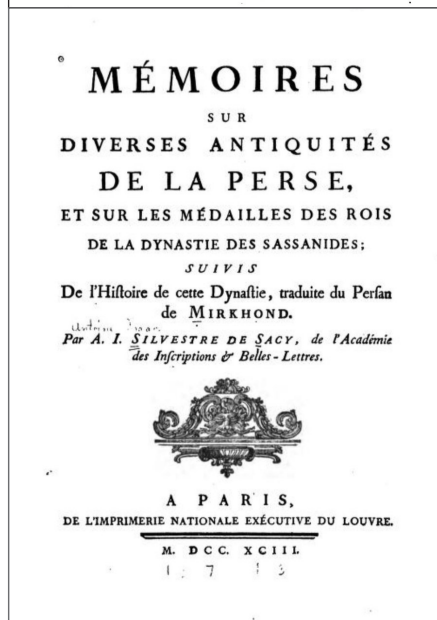
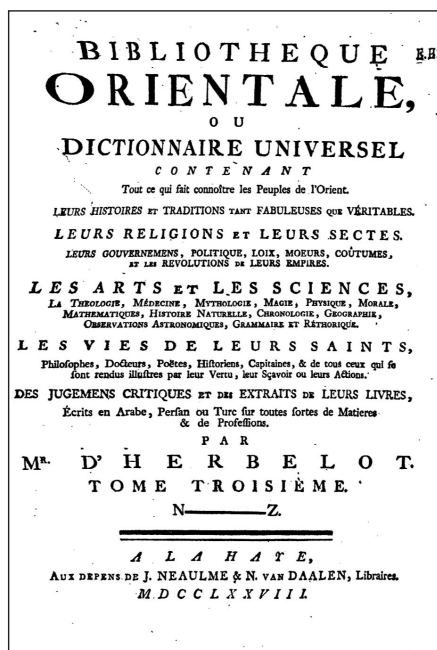
asrning oxirlaridan keyinga qolmasdan kirgandir. Erbelo tomondan tuzilib, 1967-yilda nashr etilgan “Sharq qomusi”da (“Bibliothèque orientale”) Navoiy to‘g‘risida (661-bet) uning forsiy va chig‘atoycha asarlarini aniq ko‘rsatmagan qisqacha maqolacha bordir³ (2-surat). XVIII asrning oxirlarida mashhur fransuz mustashriqi Silvestr de Sasi Navoiyning Erbelo bergan ma’lumotdan ortuqroq e’tiborg‘a ega bo‘lg‘onini lozim topib, Davlatshoh va Som Mirzolar tomondan yozilib Ovrupo va Osiyog‘a qoldirilg‘on tarjimai holni qisqartib tarjima qiladi (ektraits et notices, t IV, p.p. 246, d. 230.); Davlatshoh va Som Mirzoning yozg‘on narsalari yuzasidan o‘zi Mir Alishearning turmishi va xizmati to‘g‘risida ilmiy bir asar yoza-di. Bu asarda Navoiyni shunday ta’rif qiladi: “Navoiy hukumat kishisi va mashhur shoirdir, adabiyotning har turli navini sevgan, yozma asarlar va ularning yozuvchilari himoyachisi, sharqning adabiyot tarixida forsiy (mumtoz) o‘rinda turushg‘a loyiq bo‘lg‘on bir kishidir” (memoires sur diverses antiquites de la perse, 1793 стр. XIV)⁴ (3-surat).

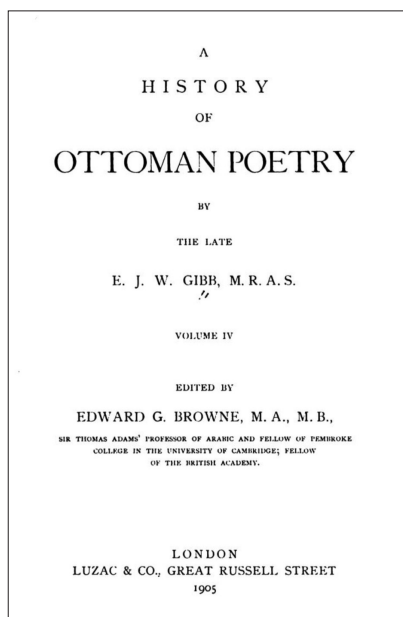
XIX asrning boshlarida mashhur Avstriya mustashriqi Xammer Silvestr de Sasi foydalang‘on forsiy yozuvchilarining bergan ma’lumotlaridan foydalanib yozg‘on “Forsiy nafis adabiyotning tarixi” (1881 yil) degan asarida Som Mirzodan olib Navoiy asarlarining ro‘yxatini yozadi va Alisher to‘g‘risida quyidag‘i so‘zlarni aytadi (312-bet): “O‘zining saxovati va zakovati xotiralarida, san’atkorona ijodi bilan adabiyotda abadiylashgan (увековеченный) buyuk vazir, buyuk shoir Mir Alisher Navoiy forsiy va turk tillarida abadiy yashamoqda” (o‘zining “Usmonli-turk adabiyoti tarixi”da Xammer Navoiy to‘g‘risida juda oz so‘zlaydi). Xammer chig‘atoy adabiyoti bilan mashg‘ul bo‘lmog‘on, u Navoiy to‘g‘risida fors adabiyoti munosabati bilan so‘zlaydi. Keyin choqli ba’zi boshqa Ovrupo olimlari ham chig‘atoy adabiyoti emas, balki fors yoki usmonli adabiyotni tekshirish munosabati-la Navoiyg‘a to‘qtashqonlar. Chunonchi, usmonli turkiyyotchisi ingliz Gibb (XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlarida yashag‘on) “Usmonli she’riyatining tarixi” degan kitobning 3-jildi muqaddimasining birinchi bobida usmonli adabiyotining ikkinchi davrida (Gibbning tasnificha) qat’iy ta’sir etkan Sulton Husayn Boyqaro saroyining ikki buyuk shoiri: Jomiy va Navoiydir deydi (A History of Ottoman Poetry, uof, II (1902)⁵ (4-su-

³ “Bibliothèque orientale” (“Sharq kutubxonasi” yoki “Sharq qomusi”) – Milliy kutubxonamiz fondida ham saqlanadi. Kitobga dastlab mashhur fransuz sharqshunosi Bartolomey Erbelo tomonidan tartib berilgan bo‘lib, bu ishlar uning vafotidan so‘ng, izdoshlari tomonidan 1697-yil yakuniga etkizilgan. Unda Markaziy Osiyoda yashagan va ijod qilgan 100 ga yaqin qomusiy olimlar, shoirlar, davlat arboblari haqida hikoya qiluvchi maqolalar jamlangan (https://web.archive.org/web/20090827234335/http://natlib.uz/uzb/text_redkiy_3.htm). “Bibliothèque orientale” kitobining asl nusxasi bilan <https://archive.org/details/bibliothqueorie00khalgoog/page/16/mode/2up> havolasi orqali ham tanishishingiz mumkin. 16-sahifada Alisher Navoiy haqida so‘z boradi.

⁴ Kitobining asl nusxasi bilan <https://archive.org/details/mmoiressurdiver00frangoog/page/n9/mode/2up> havolasi orqali ham tanishishingiz mumkin.

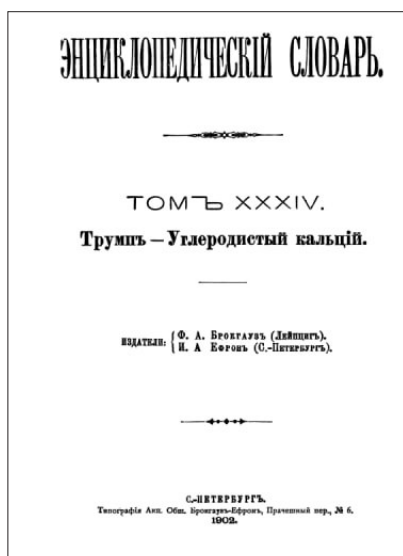
⁵ Kitobining asl nusxasi bilan <https://archive.org/details/ahistoryottoman02gibbgoog/page/n16/mode/2up> havolasi orqali ham tanishishingiz mumkin.

rat). Bulardan Jomiy to'g'risida ikki sahifa (8-10), Navoiy to'g'risida 1 sahifa (10-11) yozadi; Navoiy to'g'risida quyidag'i so'zlarni so'zlaydi: "Navoiy forscha ko'b va yaxshi yozg'on bo'lsa ham, uning eng yaxshi va ahammiyatli asarlari chig'atoycha ismda yurgizilgan sharq turkchasi lahjasida yozilg'ondir. Navoiy to'g'risida so'zlaydirlar, ki (ehtimolki, to'g'ri ham bo'lsa) u turk tilida yozg'on birinchi buyuk shoirdir. Qanday bo'lmasin lahja-ning bir qancha ayirmalarig'a qaramasdan Navoiy uzoq vaqtg'acha usmonli shoirlari uchun bir namuna bo'ldi. Haqiqatan ham, agar usmonli she'rning ikkinchi davrini muayyan qilib belgilaydigan aniq bir sabab kerak bo'lsa, biz Ahmad Poshoning namuna yuzasidan yozg'on she'rlari uning mashhur zamondoshlari tomonidan Istanbulga yuborilg'on she'rlarga qarab yozilg'on Ahmad Posho g'azallariga (10-bet) havola qilamiz" (Сравните В.Д.Смирнов. "Очерк истории турецкой литературы" (1891 г.) стр. 51; А.Крымский «История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка» (1910) стр. 42. – Гибб, II, 40).

Mashhur ingliz qomusi (encyclopedia britannica) o'zining XI tab'ida (1910-1911) Navoiyg'a maxsus o'run berishka imkoniyat topmasdan, usmonli-turk adabiyoti to'g'risida Ahmad Posho munosabati bilan qisqachag'ina so'zlab o'tkandir (Библиографическом списке о Наваи, приложенном к его краткой биографии в т IV (стр. 527-528). «История Индии» (по-английски) эллиота у казаны, между прочим, biographical dictionary. I, 655, sprenger, s. bibliogr. 9.).

Rus qomuslaridan birinchi martaba Navoiyg'a o'run bergani "Энциклопедический лексикон" (1835 yil) dir (5-surat). Bu qomusda Navoiy to'g'risida mashhur rus mustashriqi P.S.Savelef tomonidan bir muncha asosli ma'lumot berilgandir. Chig'atoy adabiyoti va Navoiy to'g'rilarda boshlicha ma'lumot P.M.Melioranskiyning "Turk lahjalari va adabiyoti" degan Brokgauz va Yefron qomusida bosilg'on maqolasida chiqqondir (34-jild, 1902 yil tab'i, 162-bet). Melioranskiy: "O'rta Osiyo turklarida XV asrning eng mashhur yozg'uchisi Mir Alisher Navoiy sanaladi va hozirda-da sanalmoqdadir. Navoiy turklarning chin ma'nosi bilan qlassiq yozuvchisidir", deydi⁶. To'g'ridan-to'g'ri Navoiyning chig'atoy asarlariga oid Ovrupo olimlarining ishlari, Ovrupo kutubxonalarida saqlanilg'on qo'lyozma asarlarni tasvir qilishdan, Navoiyning ba'zi asarlarini butun yoki parchalab nashr etishdan va chig'atoy tili lug'ati tuzishlardan iboratdir. Bu lug'atlarda ko'pincha Osiyo yozuvchilari tomonidan yozilg'on

lug'at kitoblaridan tistatlar⁷ oling'ondir. Navoiy to'g'risida maxsus asar yozg'uvchi bo'lsa, u ham Mixail Nikitskiydir. Uning "Amir Nizomiddin Alisherning hukumat ishidagi va adabiyotdagi ahammiyati" degan kitobi – 1856-yilda nashr etilgan, 104 sahifalik bir asardir. Bu asar shuncha muvaffaqiyatsiz chiqqan, ki P.M.Melioranskiy Brokgauz va Yefron qomusidag'i maqolasida Navoiy to'g'risidag'i asarlarning ro'yxatini ko'rgazganda buni og'zig'a ham olmagan. U yolg'uz fransuz yozuvchisi Belinning Navoiy to'g'risida yozg'onlarini ko'rsatish bilan chegaralangan. Nikitskiy kitobining 4-34-sahifalari, ya'ni to'rtinchi biri "Temuriylar xonadoni" g'a oiddir, 59-72-sahifalari "Tuzukoti Temur" dan oling'on parchalarg'a bag'ishlong'on bo'lib, Alisherga hech muno-

⁶ Kitobining asl nusxasi bilan https://retrolib.pdp-11.ru/lib_sbe.html havolasi orqali ham tanishishingiz mumkin.

⁷ Sitata, demoqchi.

sabati yo'qdir; 87-103-sahifalarda Navoiyning fors shoiri ham ekanligi to'g'risida juda sathi, yuzaki yozilg'ondir; 2-4-sahifalarda Ovrupo va Osiyo manbalari ko'rgazilgandir, 30-53-sahifalarda Navoiyning hukumat ishidagi ahammiyati tasvir qiling'on (Davlatshoh, Som Mirzo, Bobir, Sulton Husayn Boyqaro, Mirxondlar bo'yincha), 55-59 va 71-72-sahifalarda chig'atoy va uyg'ur tillari, O'rta Osiyo turklaridagi uyg'ur va arab yozuvlari ham chig'atoy adabiyoti to'g'risida bir necha so'z aytilgan (hammasi juda eskirgan); yolg'uz qolg'on 72-87-sahifalardagina Navoiy to'g'risida so'zlanadi. Bu yozuvchi kitobning mazkur bo'limida Navoiy to'g'risida Husayn Boyqaro, Jomiy va Bobirlarning bergan taqrizlarini iqtibos qilish, asarlarini sanash va ularning ba'zilarining mundarijalarini ko'rsatish bilan chegaralanadi. "Majolis un-nafois"dan Ulug'bek to'g'risida tistata (u ham hech bir izohsiz Грамматика Девпусадан олинғон // davids, a. Grammar of the Turkish language, 1832 г. стр. 191. XXXVIII betda Devids Navoiy to'g'risida maqtab kichkina bir maqolacha yozadi) keltiriladi; bularning hammasiga boshida (72-bet) va oxirida (86-87-bet) o'zidan mustaqil bo'lmog'on umumiy bir taqrizlar qo'shg'ondir. Nikitskiyni, Navoiy to'g'risida chig'atoy asarlarini o'zi mustaqil tekshirganlar qatorig'a emas, balki o'zgalarning so'zlariga qarab yozg'onlar (ularning eng yomoni) sirasiga kiritishka to'g'ri keladi.

XIX asrda Ovrupo olimlari ichida chig'atoy tili va adabiyotini o'rganish yo'lida fransuz olimlari ko'brak xizmat qilg'ondirlar; ikkinchi o'rinda ruslar, uchinchi o'rinda mojarlar turalar. Navoiyning adabiyot merosini (o'zining boylig'i orqasida bir Ovrupo olimig'ina tekshira olmadi; Navoiyning asarlarini birgalab tekshirish ishi turkiyyotchilar orasida haligacha muyassar bo'lmadi. Navoiyning xizmati va turmishi to'g'risida birdan-bir maqola – fransuz siyosiyuni Belinning 1861-yilda nashr etilgan "Биографическая и литературная заметка о Мир Алишере Наваи с выдержками его трудов" degan asaridir⁸. Bu kitobda fors va chig'atoy manbalaridan va o'zi yozg'on tarjimai holdan (179-229-betlar) tuzilgan Navoiy tarjimai holidan keyin uning to'g'risidag'i zamon-doshlarining taqrizlari yozilg'on (229-233-betlar); 233-236-betlarda Parij milliy kutubxonasidag'i 1526-yildag'i juda qimmatliq qo'lyozma asarlarning ro'yxati bordir; "Tuhfai Somiy" bo'yincha Navoiy asarlarining yozilg'on tarixlari ko'rsatilib takmil etilgandir. 236-238-betlarda va oxirida "Majolis un-nafois" muqaddimasining so'zlari va tarjimasi yozilg'ondir. Mazkur kitobning (239-246-betlari) VII bobining iboralari tarjimasi bilan birga 247-256, 281-299-betlarda darj etilgan va "Xamsat ul-mutaxayyirin"dan tarjimalar keltirilgandir (300-357-betlar).

Belin 179-sahifasida "Nurli yulduzlar kabi yorqillab turg'on Navoiy, Jomiy, Abdurazzoq, Mirxond, Xon Temur, Davlatshoh va boshqalarni ko'rgan zamonni, sharq adabiyoti tarixining mumtoz bir davri deyish kerak", deydi. Navoiyning yozuvchilig'i to'g'risida Belin, 220-222-betlarda maxsus to'q'talib aytadi: "Navoiy uchun fors yozuvchilaridan Xusrav, Nizomiy va Jomiy-lar namuna bo'lmishlar. Navoiyning qiziqqan narsalari favqulodda ko'b bo'lg'on (tarix, axloq, falsafa). Uning fikri ochiq va aniq bo'lg'on, adabiyotda turk millatini sevgandir". Navoiyning boshqa qobiliyatlari to'g'risida Belin (222-223-bet) yanada qisqacha: u xushxat, rassom, haykal-tarosh, qo'lyozmalar tasvircisi va musiqachi deydir. 223-betda Navoiyning tarjimai holchi ekani to'g'risida bir necha satr so'z yozib bir necha ilm ahllariga Navoiyning yaqin bo'lg'onini ko'rsatadi (223-225-bet), adabiyotka aloqador bo'lg'on Navoiyning qarindoshlarini sanab o'tadi va oxirida shoirning boy bir hayrat egasi bo'lg'onini so'ylaydi (227-229-bet). Yigirma yil burun 1842-yilda shu Belinning o'zi Katrmerning "Восточно-турецкая хрестоматия" degan kitobining maydonga chiqishi munosabati bilan Navoiyning tarjimai holini nashr etkan edi.

Rus turkiyyotchisi I.N.Berezin 1847-yilda: "Boy chig'atoy adabiyoti bu kungacha Ovrupog'a oz ma'lumdir; bunga eng birinchi ahammiyat bergan odam fransuz olimi Katrmerdir" deb yozg'on edi (Описание турецко-татарских рукописей хранящихся в библиотеках Санкт-Петербурга – статья – II журн. Мин. Нар. Прос. часть 54 год 1847 отд. III) стр.44). Fransuz mustashriqi

⁸ Qarang. Francois Belin. NOTES ON THE LIFE AND CREATIVITY OF MIR ALI-SHIR NAVA'I. <https://tadqiqot.uz/index.php/renaissance/article/view/3505/3351>.

Abel-Remuza, Navoiy asarlarini tekshirishning muhimligini aytgan, akademik Katrmerning Al-isherning majmuayi asaridan eng kattalarini nashr etish rejasini olqishlog'on edi. Shunday bo'lsa ham vaqt Ovrupoda Navoiyni o'rganishka musoida etmadi: Katrmerning qilmoqchi bo'lg'on bu katta ishi boshidayoq bo'lmadi. Mazkur olim o'zining "Chrestoma tiha entrok. Oriental pariz" (1814) degan asarining bir juzinigina chiqaza oldi. Bu asarga mana bular kirgan edi: "Majolis un-nafois" (1-39-bet) va "Tarixi muluki ajam" (40-114-bet); bosh sahifasida va'da qiling'on va turkiyyotchilar tomonidan olqishlong'on Navoiy to'g'risidag'i maqola, Navoiy so'zlarining fransuzcha tarjimasi va "Kulliyot"dan kelgusida olinaturg'on bir qancha parchalar yuzaga chiqmadi. Belin ushbu parchalar orasidag'i "Majolis un-nafois"dan oling'onlarini aytib ketadi; keyindan "Majolis un-nafois"ning ayrim parchalarini u va Berezin nashr etdilar. "Me'zon ul-avzon"dan oling'on parchalar Leningraddagi qo'lyozmalar yuzasidan hozirda menim tomonimdan nashr etilmakdadir. Shunday qilib Navoiy asarlarini son jihatdan hammadan ko'b nashr etguchi prafesur I.N.Berezindir. Uning 1857-yilda Qozonda chiqqan "Турецкая хрестоматия"sining 1-jildiga (6-surat) quyidag'ilar kirgizilgandir: 1) "Majolis un-nafois"dan (146-161-bet), 2) "Vaqqiyyot"dan (162-166-bet), 3) "Xamsat ul-mutahayyirin"dan (167-179-bet), 4) kitobi "Munshaot"dan (180-201-bet), 5) "Mahbub ul-qulub"dan (202-225-bet), 6) "Maxzan ul-asror" yoki "Hayrat ul-abror" dostonidan (273, 287, 288, 297-bet), 7) "Xisrav va Shirin" dostonidan (297-307-bet), 8) "Layli va Majnun" dostonidan parchalar (307-317-betlar) va 9) Navoiyning bir necha g'azal va ruboiylari (358-375)⁹. Berezin nashr etkan narsalarning tarjimasi yo'qdir. Vamberi o'zining "Этюды по чигатайскому языку" degan kitobiga nemischa tarjimasi bilan "Mahbub ul-qulub"dan kichkina bir parcha (173-177-bet), uch g'azal (177-180-bet) va "Farhod Shirin"dan kichkina bir parcha (180-187-bet) kirgizgan. Menim tomonimdan Navoiyning ruboiylaridan ("Мусульманский мир" jurnali 1917-yil (Акад.наук) nashri) va "Me'zon ul-avzon"dan parchalar ("Восточный сборник". Leningrad davlat kutubxonasi 1926-yil) nashr etildi.

Navoiy asarlaridan oling'on ko'b tistatalar V.Zernovning lug'atlarida (tarjimasi) va Pave de Kurtaylda (fransuzcha tarjimasi bilan) bordir (Словарь джагатайско-турецкий, 1868 г. ("Дбулека").

Ovruponing kitoblar saqlanaturg'on joylarda Navoiyning qo'lyozma asarlari: Дорн (Ленинград пуб.библиот. за старые годы), Клюгель (Вена), Перч (Берлин), Рис (Лондон), Блюше (Фоллекция изефера в Париже), В.Д.Смирнов (Биб. быв.школы Восточных языков при мин. Ин. Дел, ныне в Аз. Музее Ак. наук СССР), в статьях Березин (Ленинград), М.Хориман (Берлина) kataluglarida keltirilgandir. Navoiy tomonidan haqiqatan chig'atoy va fors tillarda yozilg'on asarlarni o'z ichiga olg'on va bu asarlarning faqat mundarijalarinigina emas, balki har bir asarning boshi va oxiri, mumkin qadarli qancha chiqg'onlig'ini ko'rsatgan bir juda e'tiborli Navoiy asarlari to'g'risida ilmiy ishning yo'qlig'i shunday holg'a sabab bo'ldiki, ko'pincha Navoiy tomonidan yozilmog'on asarlar Navoiyniki hisoblandi va uning bir asari turli ismlar bilan berildi. Grajdanlar urushi yillarida Navoiyning butun asarlari va Navoiy to'g'risidag'i Ovrupo adabiyoti ko'rsatmasini tuzishka kirishib, mazkur ko'rsatmaga "Navoiyning mavjud bo'lmog'on asarlari to'g'risida" bir bo'lim kirgizdim; bu bo'limning mafhumi tubanda keltirilgandir; bu mafhum buyuk chig'atoy yozuvchisi Navoiy oz o'rganilganiga, tekshirilganiga yana ortuqcha bir dalildir. "Navodir un-nihoya" ismi keyinrak "Navodir ush-shabob" ismini olg'on g'azallarining ikkinchi majmuasiga xosdir (Белен, 237-238. Словарь Вельяминова Зернова, 14-15); vaholanki, Nikitskiy (78-bet) bu ismlarni turli-turli bo'lg'on ikki narsaga beradi; bularning birinchisini devonning muqaddimasi deb anglash kerak. Har turli manbalardan Navoiy asarlarining ro'yxatini iqtibos qilib olg'oni holda Nikitskiy "Nasr ul-laoliy" (75-bet) va "Nazm ul-javohir (77-bet) ning har ikkisi bir asarning ismi ekanligi to'g'risida izoh bermasdan o'tadi; shuningdek, "Mantiq

⁹ Kitobining asl nusxasi bilan <https://archive.org/details/turetskaiakhrest01bereuoft/page/161/mode/2up> havolasi orqali ham tanishishingiz mumkin.

ut-tayr” (75-bet) va “Lison ut-tayr” (77-bet)ga izoh berilmagan. Nikitskiy tomonidan 86-betda aytilgan “Me’zon ul-avzon” va “Aruzi turkiy” (Som Mirzo va undan keyin Xammer tomonidan ismlangan)ni bir-biriga o’xshash bir kitob deb o’ylayman. Belinning so’zlaridan shunday natija chiqarish mumkin, ki u Navoiy “Hayrat ul-abror” va “Maxzan ul-asror” ismli ikki kitob yozg’on deydi (Стр. 234 и 236); holbuki, “Maxzan ul-asror” Nizomiy asariga xos bo’lib, “Hayrat ul-abror” unga taqlidan yozilg’on Navoiy asariga berilgan ismdir. Bu ismdagi asarni V.D.Smirnov ham Navoiyniki deydi (Каталог, стр. 170 и 172-173); lekin tekshirish natijasida har ikki qo’lyozmaning “Hayrat ul-abror” ekani ma’lum bo’ldi. Keyinrak Berezin tomonidan bir kitob qilinib, “Sheybaniada” ismda nashr etilgan Navoiy tomonidan yozilmog’on ikki bir-biriga o’xshog’on ismli ikki kitobni Kozimbek Navoiyniki sanaydi. Vamberi Navoiy tomonidan albatta yozilmog’on “Yusuf Zulayho” va “Qissai Sayfulmuluk”ni Navoiyniki deydi. Bu ikki asarning keyingisini V.V.Radlov (Радлов., “Образцы народной литр-тюрких племен”, т.VI. стр. IV предисловия), birinchisini esa Shprenger (Каталог Перча, стр.377) tomonidan ham Navoiyniki deyilgandir. Flyugel “Guli Navro’z” dostonini Navoiy asari deydi (Каталог. Т. I. стр.614). Ammo o’zining katalugining eng boshida qo’lyozmaning Lutfiyning mashhur asari ekani ko’rinib turadi. Nikitskiy Navoiyniki bo’lmog’on ikki parcha keltiradi, ki u ham bo’lsa Mahmud Shabistariyning “Gulshani asror”idir.

Ovrupo kutubxonalarida bir yoki ko’pincha bir necha nusxalarda mavjud bo’lmog’on Navoiyning hech bir asari ehtimol yo’qdir. Ovrupo olimlari uzoq vaqtdan beri Navoiyni ko’b qadrlaydirlar; bu ularning bergan taqrizlaridan ko’rinib turadi, shunday bo’lsa ham Navoiyning asarlari hozirg’acha Ovrupoda oz bosilg’ondir. Aytish mumkin, ki Navoiyning asarlari na tilining xususiyatlari va mas’alani echishdagi mundarijasining shakl jihatdan hech biri tekshirilmagandir; yolg’uz fors namunalari dagina tarbiyalangan Navoiyning, birinchidan, qanday darajada mustaqilliq ko’rsatishi, ikkinchidan, so’ngg’i chig’atoy yozuvchilarig’a va boshqa turk adabiyotig’a qanday ta’sir qilg’oni hal qilinmog’ondir¹⁰.

Nashrga tayyorlovchi:
Shahnozaxon NAZAROVA,
filologiya fanlari doktori, dotsent

¹⁰ Maqola so’ngida Prof. A.Samoylovich. Leningrad, deya ko’rsatilgan.